

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ἡ ἀναγέννηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀπαίτησε μία νέα προσέγγιση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας γενικά, ἀλλὰ καὶ μία συγκεκριμένη χρήση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Μποροῦμε δηλαδή σήμερα νὰ μιλήσουμε γιὰ πραγματική ἔξαρση τῆς καντιανῆς προβληματικῆς, ἰδιαίτερα στοὺς κόλπους τῆς σύγχρονης πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ χρήση, ὅμως, αὐτῆ – ποὺ στοχεύει στὴ θεμελίωση τοῦ σύγχρονου φιλελευθερισμοῦ, κυρίως τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ – συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ σοβαρὲς στρεβλώσεις καὶ παραναγνώσεις τοῦ καντιανοῦ ἔργου, σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὰ ὅρια τοῦ δικαιοῦ φαινομένου καὶ οὐσιαστικὰ ἀμφισβητεῖ τὴ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπορρόφηση τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς¹. Ὑπερτονίζεται συναφῶς – πρᾶγμα ποὺ ὑποβάλλεται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διεθνή πολιτικὴ συγκυρία – ἡ φιλελεύθερη πλευρὰ τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ, σὲ βάρος τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ κράτος. Ὁ ὑπερτονισμὸς αὐτὸς προκαλεῖται ἀπὸ μία νέα ἐρμηνεία τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ποὺ ἐκδηλώνεται ἔξαρχῃς μὲ μία σύγχυση σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ὅρων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κάντ στὸ ἔργο του *Θεωρία τοῦ Δικαίου* καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὴν παραγνώριση τῆς κεντρικῆς θέσης ποὺ κατέχει ὁ Κάντ στὴν ἱστορία τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ².

1. Κορυφαία ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος εἶναι ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀμερικανοῦ John Rawls καὶ τὸ πλῆθος τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του παγκοσμίως, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦν διακαῶς τὶς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴ *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης* τοῦ Rawls (Ἀθήνα, Πόλις, 2001) καὶ τὴν *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ (*Metaphysische Anfangsgrunde der Rechtslehre*, Königsberg 1797. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τὴ γαλλικὴ μετάφραση *Métaphysique des mœurs, Première Partie. Doctrine du droit*, Paris, Vrin, 1993).

2. Ἡ «*Rechtslehre*», δηλαδή ἡ «*Θεωρία τοῦ δικαίου*», στὴν ἀμερικανικὴ ἔκδοση τοῦ Κάντ, ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς «*Metaphysical Elements of Justice*» (USA, Hackett 1999), προφανῶς γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ συσχετισμὸς τῆς *Theory of Justice* τοῦ Rawls, μὲ τὴν *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ. Ἀλλὰ ὅταν ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «δικαιοσύνη» (*Gerechtigkeit*), ἐννοεῖ μόνον τὸ ἐφαρμοσμένο δίκαιο. Ἡ Ἀμερικανίδα νομικὸς Mary Gregor ἰσχυρίζεται ὅτι «*Rechtslehre*» εἶναι τὸ σύνολο τῶν νόμων μᾶς ἐξωτερικῆς νομοθεσίας καὶ τονίζει πὼς ὁ Κάντ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τοὺς θετικοὺς νόμους, ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες *a priori* πάνω στοὺς ὁποίους βασιζόνται οἱ θετικοὶ νόμοι, δηλαδή τοὺς «*φυσικοὺς νό-*

Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐξῆς: σὲ ποιὸν βαθμὸ ὁ Κάντ, παρ' ὅτι εἶναι ὁ συνεχιστὴς τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ὑπερέβη ἐν τέλει τὴν φυσικο-δικαιϊκὴ του καταγωγὴ καὶ ἔγινε ὁ εἰσηγητὴς τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα ὅχι μόνον τὴν κεφαλαιώδη ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη νομικὴ σκέψη³, ἀλλὰ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς θεμελιώδους διαμάχης ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸν νομικὸ θετικισμό: μιᾶς διαμάχης ποὺ σήμερα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὑποβάθμιση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, σὲ ὄφελος τῆς φυσικο-δικαιϊκῆς, φιλελεύθερης πλευρᾶς της.

Ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ *Μεταφυσικῆ τῶν Ἠθῶν*, εἶναι ἔργο τῆς ὀριμότητάς του καὶ συνιστᾷ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κριτικῆς μεθόδου στὴν προβληματικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο νοεῖται ἐδῶ ὅχι ὡς μετανομικὴ ἐξουσία τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Φύσης, ἀλλὰ ὡς προϊόν τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἡ καντιανὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* συμπληρώνει καὶ ὀλοκληρώνει τὶς τρεῖς Κριτικὲς καὶ συνιστᾷ ἔτσι τὴν κορύφωση ὅλου τοῦ καντιανοῦ λογικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὸ πεδίο τοῦ δικαίου εἶναι τόσο σημαντικὴ, ὥστε «...μποροῦμε δικαίως νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ εἰσβολὴ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας στὴ σύγχρονη νομικὴ ἐπιστήμη»⁴.

Ὁ προκαντιανὸς τρόπος θεώρησης στηριζόταν στὴ θεμελιώδη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, στὸν ἀτομικισμό καὶ στὸν ὀρθολογισμό. Τὰ θεμελιώδη αὐτὰ στοιχεῖα βρῆκαν, ἐν συνεχείᾳ, τὴ νομικὴ τους ἔκφραση στὴ σχολὴ τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ποὺ ξεκινᾷ μὲ τὸν Grotius

μους» (M. GREGOR, *Kant's Theory of Property*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate 2006, σσ. 109-139). Ὁμοῦς ἐδῶ ἔχουμε καὶ νέα σύγχυση: τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸν Κάντ δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ποὺ εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας.

3. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τοῦ 20οῦ αἰώνα (Στ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗ, Ἡ παρουσία τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη ἀγγλόφωνη φιλοσοφία: ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ὑπερβατολογικῆς προσέγγισης, *Νέα Ἑστία*, 1773, 2004, σσ. 798-848).

4. M. VILLEY, Préface, E. KANT, *Métaphysique des mœurs...*, ἐνθ' ἀν., σ. 12, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La Rechtslehre de Kant dans l'histoire de la science juridique*, *APD*, 16, 1971, σσ. 257-275. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Κάντ εἶναι τὸ μόνον ποὺ δὲν ἔχει μεταφραστεῖ καὶ σχολιαστεῖ ἀκόμα στὰ ἑλληνικά. Ἐδῶ γίνεται μιὰ ἐκτενὴς παράθεση ἀποσπασμάτων καὶ ἐρμηνεία τῶν πιὸ σημαντικῶν σημείων τοῦ πρώτου μέρους, δηλαδὴ τῆς *Θεωρίας τοῦ Δικαίου*. Γιὰ τὴ μεγάλη πρωτοτυπία τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Κάντ, βλ. L. FERRY- A. RENAUT, *Philosophie politique*, Paris, PUF 2007, σ. 514. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτη ἡ περιφρόνηση τῆς Ἀρεντ πρὸς τὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ, τὴν ὁποία θεωρεῖ βιβλίον «βαρετὸ καὶ πεζό» (X. APENT, *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Β. Ρωμανοῦ, Ἀθήνα, Νῆσος, 2008, σ. 22).

καὶ τὸν Hobbes. Ἡ ἀτομιστικὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ποὺ θεμελιώθηκε στὸ σχῆμα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ στὴ συμβασιοκρατικὴ βολονταριστικὴ καταγωγὴ τοῦ δικαίου, ὅπως ἐκφράστηκε στὸν Hobbes καὶ ἐν συνεχείᾳ στὸν Locke, βλέπει τὰ ἄτομα ὡς φύσει ἐλεύθερα καὶ ἱκανὰ νὰ συμβάλλονται ἐκουσίως, ἀποστολὴ δὲ τοῦ κράτους εἶναι νὰ ἐγγυηθεῖ τὰ ὑποκειμενικά τους δικαιώματα⁵. Στὴ θεωρία τῆς Σχολῆς τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, τὸ φυσικὸ δίκαιο ἀφορᾷ στὴ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργία τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ μία σύλληψη τοῦ δικαίου ποὺ ἐγκαθιστᾷ ἕναν δυϊσμό ἀνάμεσα στὸν φυσικὸ ἄνθρωπο, ὅπως τὸν ἐπλασε ἡ φύση, καὶ στὸν πολιτικὸ ἄνθρωπο (*civil*), τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει εἰσελθεῖ στὴν πολιτικὴ κοινωνία⁶. Στὴ νέα ἀντίληψη, ὁμως, «...τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἀντανακλᾷ πλέον τὴν φύση τῶν πραγμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται στὸν πρακτικὸ του προσορισμό, στίς θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου»⁷. Πρόκειται γιὰ τὴ «νεωτερικὴ» σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν «κλασικὴ» θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει κάθε ὑποκειμενικὸ στοιχείο⁸.

Σ' αὐτὴ τὴ νέα σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοποθετεῖται ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, γιὰ τὸν ὁποῖο «...μόνον ὁ ἄνθρωπος ὡς ἔλλογο ὃν μπορεῖ νὰ βρεῖ τὸν σκοπὸ τῆς ὑπαρξέας του στὸν ἑαυτό του»⁹. Ὁ λόγος γι' αὐτὸν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ γνώσης καὶ μόνον οἱ ἐπιταγές τοῦ λόγου εἶναι οἰκουμενικὰ ἔγκυρες. Αὐτὸ ἦταν ἄλλωστε τὸ αἶτημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδή «ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του»¹⁰. Ἀλλὰ ὁ Κάντ προσπάθησε

5. Γιὰ τὸν Hobbes τὸ *jus* εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπεται, μία δυνατότητα, μία ἐλευθερία (*libertas*). Τὸ *right of nature* (*jus naturale*) εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κάνει ὅτιδήποτε ἀποσκοπεῖ στὸ ἀτομικὸ του συμφέρον (πβ. M. VILLEY, *Philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 1978, τόμ. 1, σ. 150, καὶ T. HOBBS, *Leviathan*, μτφρ. Fr. Tricaud, Paris, Sirey, 1971, σ. 128). Γιὰ τὸν τύπο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Hobbes, πβ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα καὶ πολίτες. Ὁψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, *Ἰσοπολιτεία*, 1, 1997, σσ. 93-160.

6. B. GROETHUYSEN, *Ἡ φιλοσοφία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης*, μτφρ. Τ. Κονδύλη, Ἀθήνα, Κάλβος, 1985, σ. 127.

7. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 84.

8. Ἀλλωστε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὡς θρίαμβος τῆς ἐννοίας τῆς ὑποκειμενικότητος (πβ. M. BOUCHER, *La Révolution de 1789 vue par les écrivains allemands, ses contemporains*, Paris, Didier, 1954, σ. 8). Γιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, πβ. M. VILLEY, *Les fondateurs de l'école du droit naturel moderne au XVIIe siècle*, *APD*, 6, 1961, σσ. 73-105 καὶ L. STRAUSS, *Droit Naturel et Histoire*, Paris, Flammarion, 1986, σ. 152 κ. ἐξ.

9. G. DELEUZE, *Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Ἐ. Πετρεδικοῦρη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2000, σ. 116.

10. I. KANT, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσου, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 42.

νά δείξει την αδυναμία της υπερβατικής μεταφυσικής ως μορφής γνώσης ή έπιστήμης¹¹, αρνούμενος τη δυνατότητα της γνώσης της πραγματικότητας πέραν του κόσμου των φαινομένων. Στόν «υπερβατολογικό ιδεαλισμό» του Κάντ ο κόσμος της Φύσης δέν είναι παρὰ ένα «φαινόμενο»¹². Η «μεταφυσική της έμπειρίας» ως υπερβατολογική γνώση, προεμπειρική, είναι ή μόνη δυνατή γνώση, γι' αυτό ή μόνη συγκεκριμένη δυνατότητα του ανθρώπου για την υπέρβαση αυτού του περιορισμού είναι ή πράξη. Η πράξη που είναι σύμφωνη με την κατηγορική προσταγή μετατρέπει τόν άνθρωπο σέ ήθικό πρόσωπο, δηλαδή πρόσωπο που υποτάσσεται στόν ήθικό νόμο, αλλά ελεύθερο και ίσο με όλα τα άλλα πρόσωπα. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, άφ' ενός τό ζήτημα των πηγών του φυσικού δικαίου στόν Κάντ και άφ' έτέρου τη σχέση του με τό θετικό δίκαιο, ώστε νά εκτιμηθεί με ακρίβεια ή θέση του φυσικού δικαίου στη *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ.

Οί πηγές του δικαίου στη *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ

Α. Ο όρθός λόγος ως μέσον ανακάλυψης του δικαίου

Η *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ είναι τό πρώτο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών*. Στόν πρόλογο ο Κάντ τοποθετεί τη *Θεωρία του Δικαίου* στην ήθική: «Η *Θεωρία του Δικαίου*, πρώτο μέρος της ήθικής (*Sittenlehre*) είναι αυτό που θα μπορούσαμε νά ονομάσουμε ή μεταφυσική του δικαίου, στόν βαθμό που αυτή αναγνωρίζεται ως σύστημα προερχόμενο από τόν λόγο»¹³. Τό δίκαιο στόν Κάντ είναι αντικείμενο του λόγου, ό όποιος είναι ή ικανότητα γνώσης της πραγματικότητας, αλλά ό λόγος, ως καθαρός λόγος, είναι ανεξάρτητος από την έμπειρία και από όλους τούς εμπειρικούς όρους, διότι ό Κάντ διακρίνει τό εμπειρικό είδος θεώρησης των πραγμάτων (*quaestio facti*) από τό καθαρό, υπερβατολογικό, είδος θεώρησης (*quaestio juris*). Η «μεταφυσική του δικαίου», ως μεταφυσική της έμπειρίας του δικαίου, συνίσταται στην καθαρή, υπερβατολογική, γνώση που άφορᾶ την έγκυρότητα και την όρθότητα των αρχών του λόγου, ανεξάρτητα από τούς λόγους της έμπειρίας¹⁴.

11. Ο Κάντ δεχόταν την αδυναμία της υπερβατικής μεταφυσικής ως ζήτημα πραγματικό, ενώ ή σύγχρονη αντιμεταφυσική σκέψη αποκρούει τη μεταφυσική ως ζήτημα λογικό, διατυπώνοντας την ένσταση ότι ό μεταφυσικός κατασκευάζει προτάσεις που άποτυγχάνουν νά έχουν λογική σημασία (Α. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σ. 47).

12. I. KANT, *Προλεγόμενα σέ κάθε μελλοντική μεταφυσική*, μτφρ. Γ. Τζαβάρρα, Αθήνα-Πάννινα, Δωδώνη, 1982, σ. 65.

13. E. KANT, *Doctrine...*, ένθ' άν., σ. 79.

14. Αυτή τη γνωστική διαδικασία ό Κάντ την άποκαλεί *υπερβατική παραγωγή*: «Οί νομοδιδάσκαλοι, όταν κάνουν λόγο γιά δικαιώματα και άπαιτήσεις, διακρίνουν σέ μία νο-

Ἐν προκειμένῳ, ἡ κριτική μέθοδος σκέψης δανείζεται τὴν ἀπαγωγικὴ μέθοδο τῆς νομικῆς σκέψης, δηλαδή τὴν ὑπαγωγή τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων στὸν κανόνα, ἢ τοῦ εἶναι στὸ δέον. Στὸ ἐρώτημα τί εἶναι δίκαιο, ὁ Κάντ ἐπισημαίνει: «...αὐτὸ ποὺ εἶναι τοῦ δικαίου (*quid sit juris*), δηλαδή αὐτὸ ποὺ διατυπώνουν οἱ νόμοι, ... μπορεῖ νὰ τὸ διατυπώσει βεβαίως (ὁ νομομαθής). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσης ἂν αὐτὸ ποὺ ἐπιτάσσουν οἱ νόμοι εἶναι δίκαιο καὶ ἡ γνώση ποιὸ εἶναι τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριον στὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο (*justus et injustus*) θὰ παραμείνουν σκοτεινά, ἂν δὲν ἀπαρνηθεῖ γιὰ λίγο αὐτὲς τὶς ἐμπειρικὲς ἀρχές καὶ δὲν ἀναζητήσει τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν κρίσεων στὸν ἀπλὸ λόγον ... μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς δυνατῆς ἐμπειρικῆς νομοθεσίας»¹⁵. Ὁ Κάντ θέτει μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν ὅρισμό τοῦ δικαίου καὶ στὸ δίκαιο ὡς προϊόν τοῦ δικαστῆ ποὺ εἶναι σύμφωνο μὲ τοὺς νόμους ἑνὸς τόπου, ἀναζητώντας τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριον τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ὁ καθαρὸς λόγος, ὡς ἱκανότητα γνώσης *a priori*, εἶναι ἡ κατάφαση τοῦ λόγου ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι κάτι ὑπάρχει μὲ οἰκουμενικὸ καὶ ἀναγκαῖο τρόπο. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ κατάφαση συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ πνεύματος¹⁶. Ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶναι ὁ θεωρητικὸς λόγος τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, διότι ἀναζητᾷ «τὴν καθαρὴ ἔννοια τοῦ δικαίου»¹⁷. Οἱ χαρακτηριστὲς τῆς οἰκουμενικότητος καὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῶν *a priori* ἀρχῶν εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ λόγου. Ἐνῷ «...ὁ Ἀριστοτέλης οἰκοδόμησε τὴν ὄντολογία του μέσῳ τῶν κατηγοριῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς ὑψιστὲς ιδιότητες τῶν πραγμάτων, ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ ἕναν ἀριθμὸ ἐννοιῶν ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ εἶναι *a priori*»¹⁸.

Αὐτὲς οἱ ἐννοίες προέρχονται ἀπὸ τὰ πράγματα ὅπως ἐμφανίζονται σὲ μᾶς, εἶναι ἐννοίες τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόσμου, προϊόν μιᾶς «προεμπειρικῆς» γνώσης ποὺ προσαρμόζει τὰ ἀντικείμενα στὴ γνωστικὴ μας ἱκανότητα, διότι τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας «πρέπει νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ σύσταση τοῦ

μικὴ ὑπόθεση (δίκη) τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί ἰσχύει ὡς δίκαιο (*quid juris*), ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ τὸ γεγονὸς (*quid facti*). Αὐτὸ ὀνομάζεται *deductio*» (Ε. ΚΑΝΤ, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Ἀ. Γιανναρᾶ, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1979, τόμ. 2, σ. 61).

15. Ε. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 103.

16. Ε. BOUTROUX, *La philosophie de Kant*, Paris, Vrin, 1928, σ. 18.

17. Ε. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 79.

18. H. J. DE VLEESCHAUWER, *Immanuel Kant, La Révolution Kantienne*, Paris, Gallimard, 1978, σ. 38. Πλὴ τὶς ἐννοίες *a priori*, πβ. Α. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σσ. 21, 63, ὅπου ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι τὰ *a priori* εἶναι ταυτολογίες. Ἐπισημαίνει, μάλιστα, ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ συναγάγουμε τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἀπὸ «πρῶτες ἀρχές» χωρὶς νὰ πέσουμε στὴ μεταφυσικὴ εἶναι νὰ δεχθοῦμε ἕνα σῶμα ἀρχῶν *a priori*, ἀλλὰ αὐτὸ ἀναιρεῖ «...τὸ αἶτημα τῆς φιλοσοφίας νὰ εἶναι αὐθεντικὸς κλάδος γνώσης» (αὐτόθι, σσ. 63-64).

νοῦ μας καὶ μόνο ἔτσι μπορούμε νὰ ἔχουμε *a priori* γνώση τῆς φύσης τῆς ἐμπειρίας»¹⁹. Μιὰ *a priori* ἀρχὴ εἶναι οἰκουμενικὴ ἂν εἶναι ἔγκυρη γιὰ κάθε ὄν προικισμένο μὲ λόγο, καὶ εἶναι ἀναγκαία ἂν εἶναι ὑποχρεωτικὴ γιὰ κάθε ὄν προικισμένο μὲ λόγο. Καὶ εἶναι ὄν προικισμένο μὲ λόγο, ἔλλογο ὄν, αὐτὸ ποὺ ὑπακούει στοὺς νόμους ποὺ θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτὸ του²⁰. Ἡ ὑπερβατολογικὴ χρῆση (*transcendental*) τοῦ καθαροῦ λόγου, οἱ ἀρχές καὶ οἱ ιδέες του, εἶναι τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, δηλαδή ἡ πρόταξη τῶν «καθολικῶν» καὶ «ἀναγκαίων» ἀληθειῶν τοῦ λόγου ἢ τὸ πρωτεῖο τοῦ δέοντος ἔναντι τῶν «γεγονότων» ποὺ λαμβάνουν χώρα στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Ὁ λόγος, λοιπόν, θέτει τὶς ἔννοιες καὶ τὰ μέρη σὲ συνδυασμὸ καὶ τὰ μέρη δὲν εἶναι πλέον ἀτομικῶς αὐθύπαρκα, ὁ λόγος συστηματοποιεῖ τὶς ἔννοιες ὡς μέρη μιᾶς ἀρθρωμένης ἐνότητας. Τὸ δίκαιο εἶναι μία ἀρθρωμένη ἐνότητα καὶ αὐτὴ ἡ ἐνότητα εἶναι μία ιδέα τοῦ λόγου²¹. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν κανόνων τοὺς ὁποίους ὁ λόγος ἀναγνωρίζει ὡς *a priori* ἔγκυρους, δηλαδή ὡς ὀργανωτικὲς προϋποθέσεις μιᾶς τάξης δικαίου πρὶν ἀπὸ κάθε θετικὴ νομοθεσία. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν καθαρὸ καὶ τὸν πρακτικὸ λόγο δίνει στὸν καντιανὸ λόγο οὐσιωδῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους στοχαστές. Χάρης στὸν πρακτικὸ λόγο ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει μέσα του ἕναν *a priori* νόμο, τὸν νόμο τοῦ καθήκοντος, ὁ ὁποῖος «καθορίζει *a priori* τὴ βούληση» καὶ εἶναι καθῆκον ἢ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα μιᾶς πράξης ποὺ γίνεται ἀπὸ ὑποχρέωση. Ὅταν ὁ (πρακτικὸς) λόγος καθορίζει τὴ βούληση γιὰ τὴν πράξη, τότε ὁ ἠθικὸς νόμος «εἶναι ὁ νόμος τῆς αὐτονομίας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου»²². Αὐτὸς ὁ νόμος παραγγέλλει στὴ βούληση τὴν ὑπακοή στὴν κατηγορικὴ προσταγὴ καὶ ἡ βούληση «...στὸν βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ αὐτεξούσιο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πρακτικὸς λόγος»²³.

Τὸ αὐτεξούσιο, ποὺ ἔχει προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν λόγο, ἐκφράζει τὴν ἀνε-

19. P. F. STRAWSON, *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, London, Methuen, 1973, σ. 23. Ἀκόμη καὶ «...ὁ ὥρος δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἔννοια» ἀλλὰ «...εἶναι μία ἀναγκαία παράσταση *a priori*...», ἀφοῦ «... ὁ ὥρος δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποια ιδιότητα τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ» ἀλλὰ εἶναι «μία ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς αἰσθητικότητας...» (I. KANT, *Critique of Pure Reason*, London, MacMillan Press, 1980, σσ. 68, 71).

20. «Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε χρῆση τοῦ λόγου ἀλλὰ γιὰ μιὰ χρῆση τοῦ λόγου κατὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνον τὸν ἑαυτὸ του» (M. FOUCAULT, *Τί εἶναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνη, Ἀθήνα, Ἑρασμος, 1988, σ. 21).

21. E. WEINRIE, *Law as a Kantian Idea of Reason*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate England 2006, σσ. 6 καὶ 11.

22. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, μτφρ. Κ. Ἀνδρουμιδάκη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2004, σσ. 70, 96.

23. E. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σ. 87.

ξηρτησία της βούλησης ως ταυτόσημης με τὸν πρακτικὸ λόγον. Ἡ ὑπακοή της βούλησης στὰ ἀξιώματα ποὺ ρυθμίζουν τὴν πράξη τελεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τέτοιο ἀξίωμα εἶναι ἡ ἀρχὴ *pacta sunt servanda*. Ὅμως ἡ «αὐτονομία τῆς βούλησης εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς βούλησης νὰ εἶναι ἡ ἴδια νόμος γιὰ τὸν ἑαυτὸ της»²⁴. Ἡ ἔννοια τῆς αὐτονομίας τῆς βούλησης εἶναι στενὰ δεμένη μετὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. «Ἡ ἐλευθερία» μετὰ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια ὀρίζεται ὡς ἡ δύναμη «...νὰ ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ μόνος του μία κατάσταση, ἡ αἰτιότητα τῆς ὁποίας δὲν τελεῖ σύμφωνα μετὰ τὸν νόμον τῆς φύσεως κάτω ἀπὸ μία ἄλλη αἰτία ποὺ θὰ τὴν προσδιόριζε ὡς πρὸς τὸν χρόνον»²⁵. Ἀλλωστε ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μόνη ιδέα τοῦ λόγου ποὺ παρέχει τὴν πρόσβαση στὸν νοητὸ κόσμον καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας, δηλαδή ὁ νόμος τῆς νοητῆς μας ὑπαρξης, ὑπὸ τὸν ὁποῖο ἡ βούληση ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ὅρους τῆς αἰσθησης.

«Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ αὐτεξουσίου ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀπὸ ὅλα τὰ κίνητρα τῆς αἰσθητικότητας...», ἡ ἀρνητικὴ ἔννοια δηλαδή τῆς ἐλευθερίας, συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν «...θετικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶναι ἡ ιδιότητα τοῦ καθαροῦ λόγου νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς»²⁶. Ἡ καντιανὴ σύλληψη τῆς βούλησης ὡς ἐλεύθερης εἰσάγει τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς προθετικῆς δραστηριότητας τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς παθητικότητας τῶν αἰτίων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν αἰτιότητα τῆς φύσης. Μέσω τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητας ὁ Κάντ ἐγκαθιστᾷ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου (τῶν ἐννοιῶν) καὶ τὴ φυσικὴ αἰτιότητα²⁷. Ἡ ἐλεύθερη δραστηριότητα προσδιορίζεται αὐτόνομα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου. Ἀφοῦ ἡ ὑπερβατικὴ μεταφυσικὴ ὡς θεωρητικὴ γνώση εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν ἄνθρωπον, εἶναι «...ἡ ἠθικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ποὺ ἀποδεικνύει γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δυνατότητα τῶν μεταφυσικῶν ιδεῶν, μέσω τῆς πραγματικότητας τῆς ἐλευθερίας»²⁸. Ἡ ταύτιση τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι δυνατὴ κατ' ἄλλο τρόπο, λέει ὁ Κάντ, παρὰ μόνον μετὰ τὴν προϋπόθεση

24. I. KANT, *Τὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 97.

25. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλου, Ἀθήνα 2006, σ. 218.

26. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 87-88.

27. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, ἐνθ' ἄν., σ. 14. Ἡ διάκριση φύσης καὶ ἐλευθερίας στηρίζεται στὴ διάκριση τῶν πραγμάτων ὡς φαινομένων καὶ ὡς νοουμένων, δηλαδή στὴ διάκριση αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ κόσμου, ἐμπειρικῆς καὶ νοητῆς πραγματικότητας. Ὁ Mackie θεωρεῖ τὸν Κάντ «ἀντιντετερμινιστὴ» τῆς ἠθικῆς (J. L. MACKIE, *Ἠθική. Ἡ ἐπινόηση τοῦ ἐσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Ἀθήνα, Ἑκκρεμές, 2010, σ. 387).

28. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, *Ἐπιλεγόμενα*, στὸ I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, ἐνθ' ἄν., σ. 247.

οί αρχές κάθε πράξης να μπορούν να χρησιμεύσουν ως οίκουμενικός νόμος. Αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι μία κατηγορική προσταγή πὺν μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: πράξε μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε οἱ ἀρχές τῆς πράξης σου νὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς οίκουμενικός νόμος. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἔχει μία ἀνώτατη ἠθική ἀξία. «Οἱ νόμοι τῆς ἐλευθερίας ὀνομάζονται ἠθικοί», λέει ὁ Κάντ, «ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς φύσεως»²⁹, ἀφοῦ ἡ φύση γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἓνας μηχανισμὸς πὺν ἀποκλείει κάθε ἐνδεχόμενο καὶ ἐλευθερία³⁰.

Ὁ πρακτικὸς λόγος, λοιπόν, ὁ ὁποῖος συναρτᾶται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας, συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς κανονιστικότητας. Ὁ πρακτικὸς λόγος, ὡς προσδιοριστικὸς τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς παρᾶγει κανόνες καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὑποχρέωση γιὰ τὴν τήρησή τους. Μέσῳ τῆς προσταγῆς ἡ πράξη καθίσταται ἀναγκαία καὶ ἡ προσταγή στοχεύει στὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης. Ἀλλὰ πὼς συμφιλιώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης; Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀναγκαιότητα συνδέονται, διότι εἶναι ἡ ἴδια ἡ βούληση πὺν θέτει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου. «Ἡ προσωπικότητα...», λέει ὁ Κάντ, εἶναι «...ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν μηχανισμό ὅλης τῆς φύσης»³¹. Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο δομεῖται ὡς ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε φυσική αἰτιότητα, διότι τὸ πρόσωπο πὺν ὑποτάσσεται στὸν ἠθικὸ νόμο, εἶναι ἓνα ἠθικὸ πρόσωπο. «Ἡ ἠθική προσωπικότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἐνὸς λογικοῦ ὄντος ὑπὸ τοὺς ἠθικοὺς νόμους. Συνεπῶς, ἓνα πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτάσσεται σὲ ἄλλους νόμους παρὰ μόνον σὲ αὐτοὺς πὺν θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτό του»³².

Ἡ ἠθική τοῦ Κάντ ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου, στὸν ὑποκειμενικὸ πρακτικὸ λόγο³³. Ἀντίθετα, ἡ ἠθική τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι μία τέχνη τοῦ βίου, πὺν εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ὀλοκληρώσει πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς φύσης τὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ φύση παρέχει τὴν ἀρχὴ καὶ τὴ γέννηση, τονίζοντας τὶς φυσικὲς βάσεις τῆς ἠθικότητας. Ἡ ἠθική τοῦ Κάντ

29. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 88.

30. Ἡ διάκριση, λοιπόν, στὴ θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ, εἶναι μεταξὺ νόμων τῆς ἐλευθερίας (ἠθικῶν νόμων) καὶ νόμων τῆς φύσεως, ὅχι μεταξὺ φυσικῶν νόμων καὶ θετῶν νόμων, ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ Κ. Παπαγεωργίου (*Ἡ πολιτική δυνατότητα τῆς δικαιοσύνης: Συμβόλαιο καὶ συναίνεση στὸν J. Rawls*, Ἀθήνα, Νῆσος, 1994, σ. 20). Στὸν Κάντ, οἱ *a priori* ἀρχές τοῦ δικαίου δὲν συνιστοῦν φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ συνιστοῦν τὸ φυσικὸ δίκαιο, καὶ ἡ διάκριση δὲν εἶναι μεταξὺ φυσικῶν καὶ θετῶν νόμων (τοῦ νομοθέτη), ἀλλὰ μεταξὺ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου.

31. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, ἐνθ' ἀν., σ. 129.

32. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 98.

33. Ὅπως στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἡ ἀποψή του γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον δὲν εἶναι προϊόν τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ κατὰ ὑποκειμενικὸ [J. J. SMART (ἐπιμ.), *Problems of Space and Time*, New York, MacMillan, 1979, σ. 7].

δέν μπορεί νά προέλθει ἀπὸ τὴ φύση, τὴν ὁποία θεωρεῖ καθαρὰ μηχανιστική, «...καὶ εἶναι ἀδύνατον γι' αὐτὸν νά προσδιορίσει τὸν ἔσχατο σκοπὸ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσης»³⁴. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ ὁμοιότητα τῆς καντιανῆς ἠθικῆς μὲ τὴ στωικὴ ἠθική. Στὴν καντιανὴ ἐκδοχὴ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ διασώζεται ὁ ἠθικὸς πυρήνας τῆς στωικῆς θεώρησης – δηλαδή τὸ ὑποκείμενο ὡς πηγὴ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας μαζὶ μὲ τὴν ἰδέα ἐνὸς βασιλείου ἔλλογων ὄντων, δηλαδή τῆς ἀνθρωπότητας – ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε τελεολογία³⁵.

Στὸ κλασικὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἀρχαιότητος ἡ πηγὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων, τὸ δίκαιο ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν παρατήρησή της. Στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ, ἐνυπάρχει μία ἀναγκαία τάξη ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ἄνθρωπο, μία τάξη ἀντικειμενική. Στὸν Κάντ, ὅμως, ἡ ἀφετηρία τῆς ἠθικότητος δέν εἶναι ἡ φύση ἡ ὁποία θεωρεῖται «ἓνα σύστημα ποσοτήτων»³⁶, ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, διότι ἡ διαίσθηση πρέπει νά εἶναι *a priori*, δηλαδή «...πρέπει νά βρίσκεται μέσα μας πρὶν ἀπὸ κάθε ἀντίληψη ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ πρέπει νά εἶναι καθαρή, μὴ ἐμπειρικὴ διαίσθηση»³⁷. Ἡ ἠθικὴ νομοθεσία, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ δικαιοκὴ νομοθεσία, δέν μπορεῖ νά ἔχει ἄλλη προέλευση ἀπὸ τὴν καθαρὴ νομοθεσία τοῦ λόγου, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας. Ὅπως «ὅλες οἱ ἠθικὲς ἔννοιες ἔχουν τὴν ἑδρὰ καὶ τὴν πηγὴ τους ἐντελῶς μέσα στὸν λόγο»³⁸, ἔτσι καὶ ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου, δηλαδή «...ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου, εἶναι ἓνα σύστημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν λόγο» καὶ ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου, ἀφοῦ ὁ λόγος παρέχει τοὺς *a priori* κανόνες

34. G. DELEUZE, *Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Ἐ. Περδικούρη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2000, σ. 114. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Hruschka, στὸν Κάντ ὑπάρχει ἀντίθεση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος «μέσα στὸ σύστημα τῆς φύσης, μὲ τὸ ἀνθρώπινο ὄν ὡς πρόσωπο» (J. HRUSCHKA, *Kant and Human Dignity*, S. BYRD - J. HRUSCHKA, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 69-84).

35. Ὅρθα ἐπισημαίνει ὁ MacIntyre ὅτι ὅταν ἡ ἀριστοτελικὴ καὶ χριστιανικὴ τελεολογία ὑποχώρησε κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, ἐπανήλθε ὁ Στωικισμός (A. MACINTYRE, *After Virtue*, London, Duckworth, 1981, σ. 217). Ἀντίθετα ἡ Martha Nussbaum θεωρεῖ ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀρχαίου Στωικισμοῦ καὶ «καντιανοῦ Στωικισμοῦ» εἶναι ὅτι ἡ καντιανὴ ἠθικὴ δέν εἶναι προσδεσμένη σὲ μία τελεολογία, ἀντίθετα μὲ τοὺς Στωικούς: M. NUSSBAUM, *Kant and Stoic Cosmopolitanism*, *The Journal of Political Philosophy*, 5, 1997, σσ. 1-25 (Ὁ Κάντ καὶ ὁ στωικὸς κοσμοπολιτισμός, μτφρ. Χ. Χρόνη, *Δευκαλίων*, 18, 2000, σσ. 157-192). Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ στωικὴ ἠθικὴ εἶναι πλήρως ὑποταγμένη στὴν ἀπόλυτη αἰτιοκρατία μᾶς φυσικῆς κοσμολογίας ἐνῶ ἡ καντιανὴ ἠθικὴ δέν εἶναι σὲ συνάρτηση μὲ τὴ φυσικὴ τάξη. Γιὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἔννομιας τοῦ «τέλους» στοὺς Στωικούς, πβ. A. MACINTYRE, *After Virtue...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 157.

36. R. LENOBLE, *Histoire de l'idée de la nature*, Paris, Albin Michel, 1969, σ. 247.

37. I. KANT, *Critique of Pure Reason*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 70.

38. I. KANT, *Τὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 57.

τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ στὸν λόγο θεμελιώνεται τὸ συμβόλαιο καὶ τὸ κράτος, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ὀρθολογικό. Εἶναι «...πολὺ περισσότερὸ ὀρθολογικὸ δίκαιο, παρὰ φυσικὸ δίκαιο...», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ M. Villey, «...στὸ ὁποῖο οἱ ἀρχές τοῦ *justum* δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ γνώση τῆς φύσης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὑποκειμενικὴ διαίσθηση, αὐτὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου»³⁹.

Ἡ καντιανὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* εἶναι προϊόν τῆς κριτικῆς σκέψης ἢ ὁποῖα θέτει τοὺς ὅρους ἐγκυρότητας τῆς γνώσης τοῦ δικαίου ὅχι ὡς κάτι ποὺ εἶναι, ἀλλὰ ὡς «δέον εἶναι». Εἶναι «τὸ οἰκουμενικὸ *a priori* τοῦ δικαιοῦ λόγου», ὅπως εὐστοχα τὸ ὀνόμασε ἡ S. Goyard-Fabre⁴⁰. Ὑπάρχει συνεπῶς στενὴ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν καντιανὴ γνωσιοθεωρία καὶ τὸ φυσικὸ (ὀρθολογικὸ) δίκαιο, σχέση δηλαδὴ ἀνάμεσα στὶς νομικὲς καὶ τὶς γνωσιοθεωρητικὲς μορφές στὴν καντιανὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου*. Ὁ Κάντ εἶναι ὁ κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς τοῦ «νεώτερου» φυσικοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι προσανατολισμένον πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἔλλογη φύση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁποῖα ἀποδίδεται «δομικὴ» λειτουργία στὸν χῶρο τοῦ δικαίου. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἓνα δίκαιο ἀνθρώπινο, ποὺ οἱ ἀρχές του παράγονται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο λόγο ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὸν χρόνον. Ἕνα δίκαιο ἐμμενὲς στὸν ἄνθρωπο καὶ προϊόν τῆς βούλησός του. «Ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸ ὀρθολογικὸ δίκαιο»⁴¹. Ἔτσι, ἡ καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου προκαλεῖ ἓναν βαθὺ μετασχηματισμὸ τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Β. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου*

Τὸ ζήτημα τοῦ περιεχομένου τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὸν Κάντ, εἶναι συνηφασμένο μὲ τὸ ζήτημα τῆς σχέσης δικαίου καὶ ἠθικῆς. Τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἠθικὴ ἐδράζονται ἐξίσου στὴν ὀρθολογικὴ προσταγὴ καὶ στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Πράγματι, τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἠθικὴ ἔχουν κοινὴ ἀφετηρία, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνωτερότητας τοῦ νομοθετοῦντος πρακτικοῦ λόγου καὶ θεμελιώνονται στὴν ὑψιστὴ ἠθικὴ βαθμίδα, ποὺ γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικότητος τοῦ προσώπου ὡς ἠθικοῦ ὑποκειμένου⁴². Ἔχουν ἐπίσης κοινὸ προσανατολισμὸ, ἀφοῦ «...ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐλεύθερης πράξης κάτω ἀπὸ τὴν κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ λόγου», ἀλλὰ ἡ πράξη εἶναι ἀναγκαία ὅχι λόγῳ τοῦ «τέλους», τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ λόγῳ τῆς μορφῆς

39. M. VILLEY, *Leçons d'histoire de philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 2002, σ. 65.

40. S. GOYARD-FABRE, *La philosophie du droit de Kant*, Paris, Vrin, 1996, σ. 30.

41. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 255.

42. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτικὴ φιλοσοφία καὶ λογικὴ τῶν θεσμῶν*, Ἀθήνα, Ἑστία, 2001, σ. 217.

όδηγεί την έννοια του φυσικού δικαίου, όπως την εκλαμβάνει ή σχολή του «νεώτερου» φυσικού δικαίου, στην ολοκλήρωσή της. Οί έννοιες της αυτόνομίας της βούλησης, της ελευθερίας και της ισότητας, βρίσκονται ήδη στη φυσικο-δικαιική παράδοση του 17ου και 18ου αιώνα, στην οποία, όμως, υπάρχει ακόμη σύγχυση των όρων ανάμεσα σε μία ορθολογική ήθική και στο φυσικό δίκαιο, ενώ το δίκαιο ανάγεται σε μία ήθική φιλοσοφία και σε μία ήθική που νοείται ως καθήκον τελειοποίησης του προσώπου.

Ο Κάντ έχει το ίδιο σημείο εκκίνησης ως «ήθικιστής», ξεκινά από την έννοια δικαίου και ήθικης αλλά καταλήγει στη διχοτόμηση ανάμεσα στη θεωρία του δικαίου και στη θεωρία της αρετής αφού η ήθική και το ήθικον καθήκον δεν παρέχουν τη δυνατότητα «να υποχρεώσει κανείς τον άλλον». Η δυνατότητα προς υποχρέωση του άλλου είναι ο είδοποιός χαρακτήρας του δικαίου. Η ήθική επιτάσσει να κρατώ την υπόσχεσή μου σε ένα συμβόλαιο, ακόμα και όταν το αντισυμβαλλόμενο μέρος δεν μπορεί να με εξαναγκάσει σε αυτό. Όμως το καθήκον της τήρησης των υποσχέσεων είναι ταυτόχρονα ήθική αρχή –αφού η υπόσχεση είναι «το θεμέλιο ενός καθήκοντος δικαίου, ή υπερβατολογική συνθήκη δυνατότητάς του»⁵⁶– αλλά και αρχή του δικαίου, δικαιοκώμα του πρακτικού λόγου, για τη σύναψη και τήρηση του συμβολαίου μεταξύ δύο βουλήσεων⁵⁷. Σε τί συνίσταται όμως για τον Κάντ η εξωτερική σχέση μεταξύ δύο βουλήσεων; Πριν ασχοληθούμε με το ζήτημα αυτό, υπενθυμίζουμε ότι για τον Κάντ το φυσικό δίκαιο είναι ένα σύνολο κανόνων που υπαγορεύονται από τον ανθρώπινο λόγο και θεμελιώνονται στα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, δηλαδή την ελευθερία, την ισότητα και, όπως θα δούμε εν συνεχεία, την ιδιοκτησία⁵⁸, τα οποία είναι, σύμφωνα με την έκφραση του Κ. Ψυχοπαίδη, «προαστικές, προκοινωνικές δυνατότητες των ανθρωπίνων σχέσεων»⁵⁹.

Ο ρόλος του φυσικού δικαίου στη ζωή του δικαίου

Α. Η ανεπάρκεια του φυσικού δικαίου

Η σχέση δικαίου στην καντιανή νομική θεωρία είναι μία τυπική εξωτερική σχέση των βουλήσεων δύο κοινωνικά δρώντων υποκειμένων. Αν κάθε

56. «Η υπόσχεση συνιστά μία *a priori* αναγκαιότητα της ελευθερίας ως αμοιβαιότητας» (Π. ΚΟΝΤΟΥ, *Η καντιανή ήθική της υπόσχεσης*, Αθήνα, Έστια, 2005, σ. 43).

57. Πά τη λειτουργία της υπόσχεσης κατά τη σύναψη του συμβολαίου μεταξύ δύο μερών, πβ. Ι. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, *Ενθ' αν.*, σ. 152 και Α. ΦΙΛΟΝΕΝΚΟ, *Introduction...*, *Ενθ' αν.*, σ. 150.

58. Μ. ΒΙΛΕΥ, *Leçons...*, *Ενθ' αν.*, σσ. 62, 63.

59. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτική φιλοσοφία...*, *Ενθ' αν.*, σ. 88.

σμός που όρίζει τη διάκριση της κοινωνίας από το κράτος»¹³⁵. Αυτή όμως είναι μια λανθασμένη έρμηνεία της καντιανής *Θεωρίας του Δικαίου*, εντός της οποίας ή διχοτόμηση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου απορρέει από μία υπερβατολογική αντίληψη του δικαίου και του κράτους και θεμελιώνει τη φιλοσοφική διάκριση κοινωνίας και κράτους. Η καντιανή *Θεωρία του Δικαίου* είναι μια κανονιστική θεωρία του δικαίου που καταλήγει στην απορρόφηση του ιδιωτικού από το δημόσιο δίκαιο και στην ένδυνάμωση του κράτους. Αντίθετα, ο «πολιτικός μηχανισμός» διάκρισης της κοινωνίας από το κράτος του πολιτικού φιλελευθερισμού οδηγεί στην απορρόφηση του δημόσιου από το ιδιωτικό δίκαιο και στην αποδυνάμωση του κράτους, προς όφελος της κοινωνίας ως φυσικής κατάστασης, αποτέλεσμα που βρίσκεται στον αντίποδα του καντιανισμού.

Έλενη ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ
(Αθήνα)

LA DOCTRINE DU DROIT DE KANT ET LE DROIT NATUREL

Résumé

La *Doctrine du Droit* (*Rechtslehre*) de Kant est une conjonction du droit et de la démarche critique qui renouvelle la problématique de la philosophie du droit. La conception du droit naturel comme œuvre de la raison pure repose sur des principes *a priori* et sur la catégorie fondamentale de loi et aboutit à une transformation profonde du droit naturel. La distinction entre le droit naturel comme droit privé et le droit public se manifeste dans l'analyse de la possession intelligible et découle de l'inefficacité du droit naturel.

La disjonction du droit et de la morale se rapporte à celle de l'état et de la société et mène dans la subsomption du droit naturel sous le droit politique. Toute la théorie du droit naturel est justifiée par l'État dans lequel le droit trouve son fondement. Ainsi la théorie kantienne du droit est éloignée des théories jusnaturalistes du droit et Kant peut être considéré comme précurseur du positivisme juridique. Mais la division du droit en droit privé et droit public fonde une doctrine normative du droit qui n'est pas le mécanisme politique de distinction de la société et de l'État du libéralisme politique de nos jours qui vise à l'affaiblissement de l'État à la faveur de la société comme état de nature.

Eleni PROCOPIOU

135. AL. RENAULT, *Τί είναι δίκαιη πολιτεία;*, μεταφ. Φρ. Στεφοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 266.